

Милан МИЛАНОВИЋ*

ДЕМОГРАФСКЕ ПРОМЈЕНЕ И РУРАЛНИ РАЗВОЈ ЈЕДНОГ РЕГИОНА У НАШЕМ ПРИМОРЈУ¹

1. ДЕТЕРМИНАНТЕ СОЦИОДЕМОГРАФСКОГ И РУРАЛНОГ РАЗВОЈА РЕГИОНА

Ефикасно управљање развојем подразумијева јасну концепцију и одговарајућу институционалну инфраструктуру. У том смислу, просторним планом, којим се утврђује дугорочна генерална намјена одређених простора, односно њихова категорија коришћења, требало би дефинисати и елементе дугорочног развоја и предуслове ефикасног коришћења тако намјенски дефинисаног простора. Показало се да рејони – утврђени ранијим планским документима (Лит. 2,1988): *сјеверни (с), зајадни (з), средишњи/централни (ц), источни (и) и јужни (ј)* – нијесу хомогене цјелине, односно да имају само заједничке природно-географске, али не и заједничке развојно-демографске карактеристике. У том контексту, неопходно је сагледавати кључне одреднице будућности села и пољопривреде у склопу просторног плана и укупног дугорочног развоја овог региона.

Аналитичка разматрања регионалног развојног амбијента указују на *чејири кључне детерминанте* социодемографског, аграрног и руралног развоја херцеговске општине:

* Проф. др Милан Р. Милановић, научни савјетник, Мегатренд универзитет, Београд

¹ Рад је највећим дијелом настао као резултат ауторовог ангажовања на вишегодишњем научном пројекту „Мултифункционална пољопривреда и рурални развој”, носилац Институт за економику пољопривреде, Београд. Претходни резултати објављени у часопису Економика пољопривреде, бр. 1/2006.

(1) *јриморска комјоненција*: тридесетак километара морске обале у западно-централно-источном рејону (са четири градска насеља) и још толико обале у јужном рејону (индицира: туризам, саобраћај, услуге);

(2) *брдско-јиланинска комјоненција*: климатско-висински зонирана пољопривреда (издиференциране агроколошке зоне: од приморске – са интензивнијом пољопривредом у приобаљу, брдске – са воћарско-сточарском структуром, субпланинске зоне сиромашних пашњака – у којој је стално насеље изнад 1000 мнв (!), зоне густих букових шума, до зоне високих планинских пашњака са проређеним састојинама четинара (1895 мнв); производња наслонена на локалну потрошњу, посебно туризам и угоститељство), при чему је 2/3 територије изнад 500 мнв.;

(3) *јријранична комјоненција*: половина регионалне (општинске) границе је истовремено и државна граница; гранични прелази са двије државе на магистралним путевима ка сусједним регионалним центрима – Требиње и Дубровник (индицира: трговину, транзит и малогранични промет);

(4) *демојрафска микрорејонална неравнојмежа*: интензивне унутар-општинске миграције, деаграризација и депопулација села – миграције село-град, старење становништва, гашење сеоских домаћинства (види: Таб. 1. и 2).

2. КАРАКТЕРИСТИКЕ ПРОМЈЕНА СОЦИОДЕМОГРАФСKE СТРУКТУРЕ

У последњих пет и по деценија, број становника општине је готово утростручен (индекс 273,2), повећавајући се са 12.482 у 1948. на 33.034 (34.102) становника у 2003. години. Најинтензивније повећање је било средином тог периода – у деценији између 1971. и 1981. године (индекс 126,2) и на крају овог раздобља, односно између 1991. и 2003. године (индекс 123,6).

Иако је међупописно повећање у последњој деценији првенствено последица досељавања избјеглих лица из република бивше СФРЈ, очигледно је да је интензиван механички прилив дугорочна демографска карактеристика овог региона (Милановић, 1974). Два

Таб. 1. Регионалне демографске промјене у општини Херцег Нови, 1961-2003.

Ред. бр.	Насаље / МЗ - Рејон	Број становника				Индекс (1961 = 100)		
		1961.	1981.	2001.*	2003.**	1981.	2001.	2003.
1.	Камено – Жлијеби	350	265	451	157	76	129	45
2.	Крушевице	746	487	644	178	65	86	24
3.	Мокрине	348	223	511	131	64	147	38
4.	Убли	298	114	151	33	38	51	11
I	Сјеверни рејон	1 742	1 089	1 757	499	62	101	29
5.	Игало	834	3 844	4 974	3 754	461	596	450
6.	Мојдеж	394	282	623	280	72	158	71
7.	Пријевор	335	184	350	121	55	104	36
8.	Рат-Сушћ-Требес.	320	272	977	854	85	305	267
9.	Суторина***	398	437	781	1 271	110	196	319
II	Западни рејон	2 289	5 019	7 705	6 280	220	338	275
10.	Мељине	377	779	939	1 120	207	249	297
11.	Поди – Сасовићи	515	836	1 103	1 657	162	214	322
12.	Херцег Нови	3 797	4 734	6 025	12 739	214	287	335
13.	Топла		3 398	4 887				
III	Средишњи рејон	4 689	9 747	12 954	1 556	208	276	331
14.	Баошићи	579	603	777	1 473	104	134	254
15.	Бијела	1 356	2 395	3 075	3 748	177	227	276
16.	Ђеновићи	649	772	941	1 272	119	145	196
17.	Зеленика – Кути	1 471	1 700	2 358	2 051	116	160	139
18.	Каменари****	835	759	938	790	91	112	95
19.	Кумбор	893	722	784	1 067	86	93	127
IV	Источни рејон	5 796	6 951	8 873	10 401	120	153	179
20.	Луштица	649	452	711	338	70	109	52
V	Јужни рејон	649	452	711	338	70	109	52
	ОПШТИНА (укупно)	15 157	23 258	32 000	33 034	153	211	218

*) Према Просторном плану општине, из 1988.

**) Према резултатима пописа, 2003.

***) Суторина, оvdје обухвата и Проводину (Њивице, Жвиње и Шпуље)

****) Каменари, обухватају насеља: Бјељске Крушевице, Ђурићи и Јошице

назначена међупописна периода², мада по интензитету промјена врло слична, значајно се разликују по другим миграционим обиљежјима становништва. Дакле, поред тако израженог повећања броја становника, друга битна карактеристика јесу изразита миграторна обиљежја укупног становништва. На то посебно указују следећи параметри:

- свега 38% укупног становништва од рођења станује у истом / садашњем мјесту боравка,

- интензивне унутар-општинске миграције – око 19% становништва је дошло из других насеља исте општине,

- врло изражен механички прилив са других подручја – око 21% становништва је досељено из република бивше СФРЈ,

- у укупном мигрантском становништву чак 43,5% је оно досељено у периоду између 1991. и 2003. године.

Интензивне унутар-општинске миграције, које иду углавном смјером од села (нарочито загорских, из сјеверног рејона), као посљедицу имају потпуну деаграризацију па и депопулацију највећег дијела општинске територије. Тиме је суштински промијењен не само територијални распоред него и социоекономска структура становништва, а новонастала економска структура сугерише да су готово сасвим напуштени врло значајни агроеколошки ресурси.

Према резултатима последњег пописа (2003), у општини Херцег Нови свега 122 становника (што чини 1,17% економски активног а само 0,37%(!) укупног становништва) обавља занимање у примарним секторима дјелатности (А-пољопривреда, шумарство и лов и Б-рибарство). Занимљиво је да је од тог, у структури већ готово занемарљивог, броја активних пољопривредника (122 лица), највише њих – близу једна четвртина (28 лица) – лоцирано у просторно највећој мјесној заједници, село Бајкове Крушевице. Ниједно друго село нема више од 5(пет) становника активних у пољопривреди (!).

² Подаци о броју становника према попису 2003. и ранијим пописима нијесу потпуно упоредиви. Иако су сви пописи рађени по концепцији „сталног становништва”, раније су у стално становништво, поред становништва у земљи, били укључени и грађани који су радили и боравили у иностранству, а 2003. само она лица која су у иностранству краће од једне године, као и страни држављани који су у земљи дуже од годину дана. Тако би по методологији ранијих пописа број становника у општини Х. Нови био 34.102 лица, односно већи за око 1.070 лица него по попису 2003. године (33.034 лица). (Попис становништва, домаћинства и станова у 2003, Књига 6, Подгорица, мај 2005).

Табела 2. Структура и старост становништва, по насељима (у %)

Ред. бр.	Насеље / МЗ – Рејон	Према пописима			Просјечна старост 2003.
		1961.	1981.	2003.	
1.	Камено – Жлијеби*	2,31	1,14	0,48	40,8
2.	Крушевице	4,92	2,09	0,54	48,6
3.	Мокрине	2,30	0,96	0,40	49,8
4.	Убли	1,97	0,49	0,10	51,5
I	Сјеверни рејон	11,49	4,68	1,51	46,7
5.	Игало	5,50	16,53	11,36	38,2
6.	Мојдеж	2,60	1,21	0,85	39,7
7.	Пријевор	2,21	0,79	0,37	41,7
8.	Ратиш.- Сушћ.- Требес.	2,11	1,17	2,59	37,7
9.	Суторина	2,63	1,88	3,85	38,2
II	Западни рејон	15,10	21,58	19,01	38,3
10.	Мељине	2,49	3,35	3,39	33,9
11.	Поди – Сасовићи	3,40	3,59	5,02	36,0
12.	Херцег Нови	25,05	20,35	38,56	38,7
13.	Топла		14,61		
III	Средишњи рејон	30,94	41,91	46,97	38,1
14.	Баошићи	3,82	2,59	4,46	37,4
15.	Бијела	8,95	10,30	11,35	36,0
16.	Ђеновићи	4,28	3,32	3,85	37,0
17.	Зеленика – Кути	9,71	7,31	6,21	38,6
18.	Каменари	5,51	3,26	2,39	40,0
19.	Кумбор	5,89	3,10	3,23	39,1
IV	Источни рејон	38,24	29,89	31,49	34,4
20.	Луштица	4,28	1,94	1,02	45,2
V	Јужни рејон	4,28	1,94	1,02	45,2
	ОПШТИНА (укупно)	100,00	100,00	100,00	38,2

* Жлијеби, свега 11 становника, просјечна старост 58,3 године

Извор: Обрачун аутора, на основу резултата Пописа становништва, домаћинства и станова у 2003, Књига 2, Завод за статистику Црне Горе, Подгорица

Овдје је посебно карактеристично да је чак двије петине становништва активног у пољопривреди (48 лица) лоцирано у насељима градског типа (Х. Нови, Игало, Зеленика, Бијела). То значи да простор/мјесто њихове економске активности и даље остаје село, а град само мјесто сталног боравка/станована. Зато ови подаци добро илуструју процесе социодемографских промјена, али и наговјештавају могућности ревитализације значајних агроколошких потенцијала и ефеката аграрне мултифункционалности у херцеговској општини.

Међутим, супротно очекивањима и демографским пројекцијама, треба имати у виду да највећи дио ове општине улази у зону *дубоке демографске старости*, са неочекивано великим микрорегионалним разликама (види Таб. 2.). Просјечна старост становништва херцеговске општине према последњем попису је 38,2 године, што према демографској класификацији припада стадијуму *демографске старости* (35-39 година). При томе, сва насеља су прешла *праг демографске старости* (30-34 године) – изузетак су само Мељине као просјечно најмлађе насеље које је такође на горњој ивици тог прага, са 33,9 година. С друге стране, сва села у сјеверном рејону већ се налазе у зони дубоке (40-43) или *најдубље демографске старости* (преко 43 године), од 48,3 (Крушевице) до 58,3 година (Жлијеби).

Очигледно, најбурније промјене одигравају се крајем двадесетог вијека, са формирањем изразите просторно-демографске неравнотеже, коју карактерише:

- деаграризација и депопулација сјеверног и јужног рејона – смањење броја становника за 61%, односно 48%, уз изражен процес сенилизације /старења становништва ових подручја;
- значајан пораст у источном (79%) и западном (75%) рејону;
- изразита концентрација у средишњем рејону, у насељима градског и приградског типа (индекс 331).

Демографске пројекције (лит. 2, 1988) да ће у насељима градског типа крајем двадесетог вијека живјети око 2/3 становништва – остварене су! Али, није остварен очекивани територијални распоред становништва у урбаним зонама – знатно је мање у Игалу и Зеленици, а много више у граду Х. Новом и Бијелој (види Таб. 2. и Мапу 1).

С друге стране, супротно очекивањима, проширена је зона високе стопе емиграције и спуштена на села (Пријевор и Мојдеж) која се граниче са сјеверном зоном изразите депопулације. Драстичан

пад броја сеоског становништва у 2003. поред фактичког смањења због миграције, једним дијелом је резултат и методологије пописа, који сада није обухватио и становништво на раду у иностранству.

Табела 3. Промјене старосне структуре у највећој (по површини) мјесној заједници – село Бајкове Крушевице

Старосне групе	1961		1981		2003	
	број	%	број	%	број	%
до 9 година	136	18,2	48	9,9	18	10,1
10 до 19 година	135	18,1	86	17,8	11	6,2
20 до 29 година	119	16,0	83	17,1	15	8,4
30 до 49 година	148	19,8	95	19,6	40	22,5
50 до 65 година	137	18,4	81	16,7	31	17,4
Преко 65 година	71	9,5	91	18,8	63	35,4
Укупно	746	100,0	484	100,0	178	100,0

Извор: Милановић, Р. М. (1997): Бајкове Крушевице, Библиотека Хронике села, САНУ, стр. 109, Београд; Попис становништва, домаћинстава и станова у 2003, Књига 2, Завод за статистику Црне Горе.

Иако је Просторним планом било утврђено пет рејона, показало се да су то развојно веома хетерогена подручја. Наиме, каснијим развојним процесима издиференциране су *три демографске зоне*:

(1) *зона врло високе емиграције* – 7 (седам) села просторно повезаних, односно цијели сјеверни рејон и неке зоне на његовом јужном ободу;

(2) *зона демографске стагнације* – 7 (седам) насеља/мјесних заједница која се налазе у простору између приобалног појаса с јужне и зоне високе емиграције са сјеверне стране; и

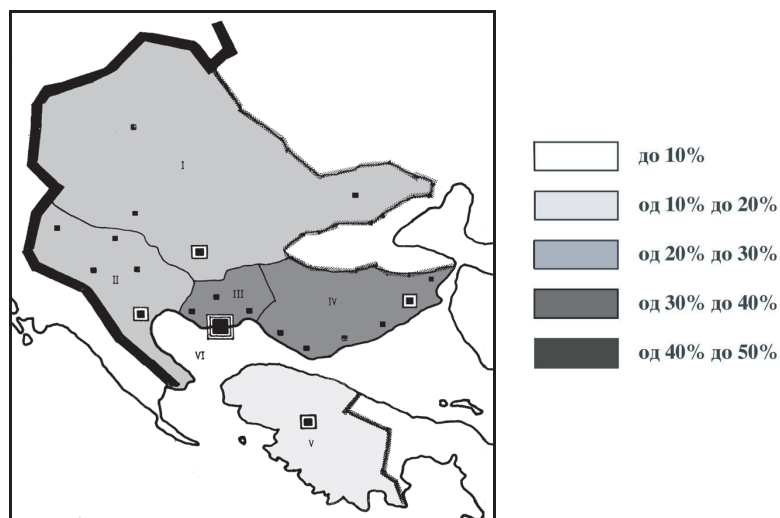
(3) *зона врло високе имиграције*, с тим што се у овој зони налази и значајан број насеља сеоског типа (9 сеоских насеља у приобаљу и 4 насеља градског типа).

Село у херцеговској општини, нажалост као и у другим нашим крајевима, престало је да буде природни демографски резервоар из кога су урбани центри црпили виталне сокове. Послије дуготрајног процеса депопулације и дубоке економске и социјалне кризе, илузорно је очекивати значајнију демографску ревитализацију села. У нашим условима, међутим, уз одређене претпоставке, могућа је из-

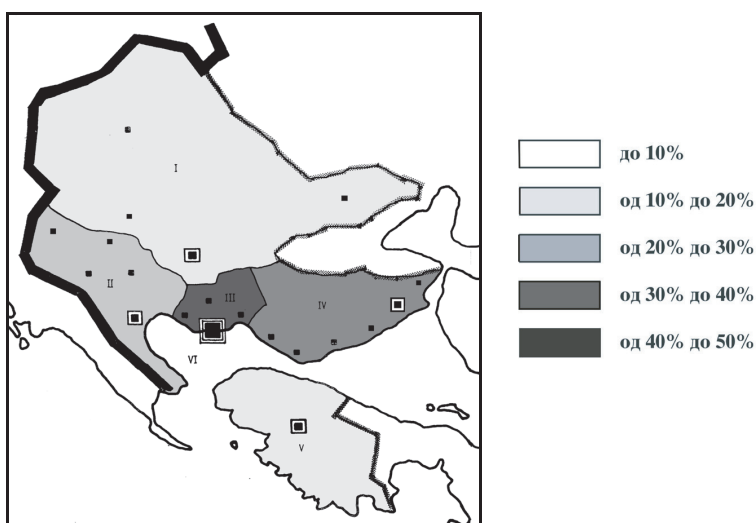
вјесна социоекономска ревитализација и валоризација потенцијала сеоских подручја. Првенствено, то значи (ре)активирање агро-еколошких производних потенцијала (обрадивог земљишта, пашњака, шумских површина), на два начина:

Мапа 1. Демографско прежњење залеђа и концентрација у приобаљу:

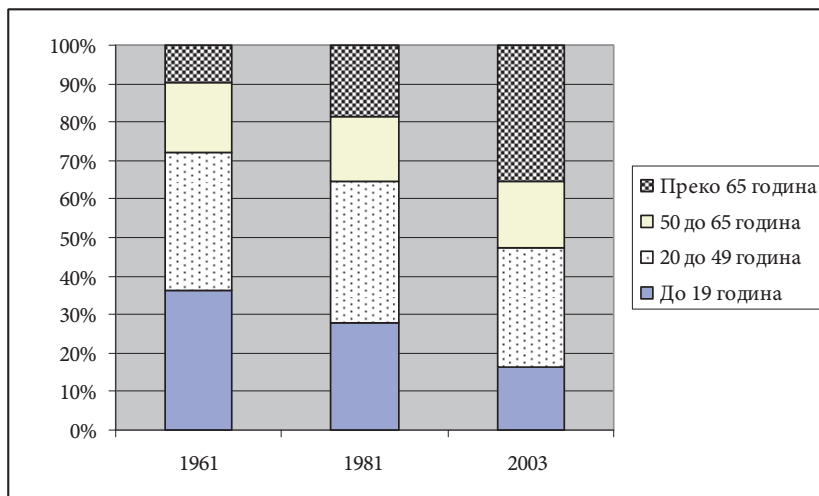
а) општина Херцег Нови – стање 1961.

б) општина Херцег Нови – стање 2003.

Графикон 1. Улазак у најдубљу демографску старост
– село Бајкове Крушевице –

Извор: Табела 3.

1) Стварањем услова за задржавање постојећег виталног становништва на селу, оних који имају социјалне услове и економске мотиве за бављење пољопривредом као трајним и претежним занимањем;

2) Ангажовањем оних генерација економских миграната са села, који су сада економски активни у другим (ванаграрним) делатностима (угоститељство, трговина, занатство, друге услуге), као и млађих пензионера, а који су (а) емотивно везани за село као свој завичај, и (б) економски мотивисани за агробизнис (као могућност значајне чисте или пак допунске зараде).

3. АГРАРНА МУЛТИФУНКЦИОНАЛНОСТ И МОГУЋА УЛОГА ПОЉОПРИВРЕДЕ У БУДУЋЕМ РАЗВОЈУ ХЕРЦЕГНОВСКЕ ОПШТИНЕ

Савремени аграрно-историјски процеси показују да је *систем пољопривредне производње, од традиционалне/конвенционалне пољопривреде*, чији је основни задатак био да обезбјеђује храну за урбану популацију, као и запосленост и доходак за рурално становништво, средином протеклог стољећа, а нарочито последњих деценија, и теоријски и практично, значајно еволуирао ка концепту *ин-*

минералне пољопривреде, који, поред рада и дохотка, укључује и животну средину као трећи фактор.

Након те фазе јавља се концепт *одрживе пољопривреде*, који је усмјерен на нову регулативу и управљање пољопривредним капацитетима који су од значаја за историјско наслеђе и природни амбијент, посебно у економски маргиналним подручјима.

Касније се, у циљу избегавања високог утицаја хемијских инпута (пестицида, минералних ђубрива и сл.) у конвенционалној пољопривреди, промовише концепт *органске/еколошке пољопривреде*, односно производње без употребе хемијских препарата. Због још увијек неповољног односа између (мањих)приноса и (виших)трошкова, органска производња је глобално посматрано слаба алтернатива конвенционалној пољопривреди.

Коначно, на самом крају тек протеклог и почетком овог вијека, ограничења претходно наведених пољопривредних система и искуства у њиховој примјени креирала су концепт *мултифункционалне пољопривреде*. Овај концепт у основи обухвата примарну производњу са тежиштем на заштити околине (земљиште, вода, ваздух), затим одрживост природног и аграрно-историјског амбијента, као и бригу о здрављу и укупном благостању становништва (укључиво туризам и рекреацију). Због такве ширине савремених функција пољопривреде, овакав аграрни концепт, разумљиво, не може бити у компетенцији појединачних произвођача/фармера, што захтијева шири консензус и озбиљну институционалну подршку.

Пољопривреда у оштини Херцеї Нови, изгубивши ранију улогу једног од снажнијих генератора развоја, деаграризацијом, депопулацијом и маргинализацијом њеног удјела у структури макроекономских агрегата, очигледно ће убудуће имати нетрадиционалне, дакле готово сасвим нове, али свакако вишедимензионалне функције. Аграрна мултифункционалност у овом региону би се могла дефинисати кроз следећих неколико функција:

– *производна функција* – профитабилна пољопривредна производња као извор запослености и дохотка сада малог броја економски активног (пољопривредног) и другог сеоског становништва (у комбинацији са другим димензијама аграрне мултифункционалности: неорурално-кохезиона, еколошко-рекреациона и културна функција);

– *неорурално-кохезиона функција* – пољопривреда као извор допунске зараде значајног дијела непољопривредног урбаног становништва, повременим радним ангажовањем у пољопривреди у комбинацији са рекреативним викендима, што би подстакло хоризонталну једнакост и микрорегионалну интеграцију становништва, спријечило друштвено маргинализовање аутохтоног сеоског становништва и тако допринјело демографској ревитализацији очувањем постојеће и мобилизацији активне неоруралне популације;

– *еколошко-рекреациона функција* – производња аутохтоних локалних, еколошки заштићених и по принципу рјеткости и квалитета ексклузивних производа за туристичку потрошњу, уз очување природног пејзажа и биодиверзитета и његово организовано и контролисано коришћење (шуме, пашњаци, лековито биље, пчелињаци, ловишта, екстензивни пашњачко-стајски узгоји стоке, месне прерађевине и сл.), као основе ширег акроеколошког и економског потенцијала, цјелогодишњег радног и рекреативног ангажовања, од обостране користи и за сеоско и за градско становништво;

– *културна функција* – очување виталности неких руралних цјелина као особених сеоских заједница и амбијентално градитељских и социјалних елемената, као аутентичног културног наслеђа, незаобилазног у садржају комплексне туристичке понуде (као основне економске димензије будућег развоја).

4. РЈЕШЕЊА И НЕОПХОДНИ РАЗВОЈНИ ПРОЈЕКТИ У РЕГИОНУ

Аграрна историја поучава да успјешан и ефикасан пољопривредни (па ни просторно-демографски) развој, због низа еколошко-биолошких и економско-тржишних специфичности овог сектора, није могућ без активне улоге државе (централне власти или локалне самоуправе). Природне и економске специфичности пољопривреде, првенствено захтијевају рјешавање кључних инфраструктурних питања развоја, као што су: (а) саобраћајнице, (б) водоснабдијевање, и (в) нове технологије.

а) *Саобраћајнице* су овде најважнија инфраструктурна претпоставка. Потребно је изградити/реконструисати **два нова пута**, који би се, на различитим надморским висинама, пружали лонгитудиналним правцем исток – запад, и то:

(1) „јужни пут” – то је ранија идеја о лонгитудиналној саобраћајници, на висини од око 100 или више m. n. m. (која може бити и

неопходна алтернатива у „недајбоже” већим саобраћајним и другим екцесима); ишао би правцем од граничног прелаза са Р. Хрватском (Дебели Бријег) и повезивао села: Пријевор, Мојдеж, Ратишевина, Требесин, Сасовићи, Ластва, Репаје, до обале код Мориња.

(2) „сјеверни пут” – ишао би од другог иначе врло фреквентног граничног прелаза са Р. Српском (на новој Требињској магистрали), на прилично уједначеној висини од око 1.000 m. н. в., субпланинском зоном – јужном Орјенском терасом, правцем: Ситница – Врбањ – Вучји До – Пољице – Пољане – Каменска Раван – Вратло – Дездарица, гдје би се везао са старим правцем Камено-Убли-Кривошије, односно спојио са новом магистралом. Овај „трансорјенски пут”, пролазећи кроз највећи, типично рурални а изразито емиграциони рејон, отворио би нове просторе и скривене агроеколошке оазе, погодне за екстензивно ратарство, пашњачко сточарство, сабирање шумских плодова и љековитог биља, рационално искориштавање шумских потенцијала, пчеларство, ловство, цјелогодишњи излетнички туризам, зимске спортове и друго. При томе свакако треба имати у виду савремена домаћа и међународна посебно европска искуства, методе и праксу интегралног аграрног и руралног развоја, на путу ка уравнотеженом и одрживом развоју територија.

Изградња оба предложена нова путна правца, а нарочито *сјеверни-ирансорјенски* *иуи*, био би вјероватно највећи допринос укупном аграрном и руралном развоју, у цјелини складнијем територијалном развоју, кључна претпоставка остваривању свих назначених димензија аграрне мултифункционалности, а првенствено опстанку и демографској ревитализацији подорјенских села, односно развоју пољопривреде и села у њиховом непосредном захвату, али и у широј руралној зони.

Уз то, треба разрадити конкретне трансферзалне правце који би повезивали старе и нове путеве, како би се отворило и повезало више аграрних и руралних зона. Мрежа нових путева и трансферзала, вјероватно би (ортогонално гледано), имала изглед дупле „рибље кости”, увезане са старом (приобалном Јадранском) и новом (дијагоналном Требињском) магистралом. (У том контексту, Јадранско-јонску магистралу свакако треба имати у виду, ипак као далеку перспективу, што подразумјева одговарајуће резервисање простора.)

Јужна *лонгијудинална* саобраћајница, као и сјеверна лонгитудинала, заједно са *дијагоналном* магистралом Херцег Нови – Тре-

биње и мрежом њихових *трансферзала*, била би кључна инфраструктурна претпоставка аграрног и руралног развоја овог више-мање приобалног простора. Тако би се потенцијални произвођачи, углавном медитеранских култура, свјежег поврћа и млечних производа, условним и брзим саобраћајницама сасвим приближили тржишту (промету у урбаним зонама у приобаљу, првенствено туристичком али и другим видовима локалне потрошње). Загорска села, укључиво и излетиште Врбањ и зимске центре Орјен и Субра, реконструкцијом постојећих и изградњом нових путева, повезаних са новом магистралом, такође би добила „брзу везу” са урбаним и другим зонама у приобаљу.

Истовремено, управо у захвату нове магистрале која пролази кроз загорска села (а не у нижим зонама ближе обали), треба подстицати ванаграрно запошљавање, одређивањем и уређивањем (комуналним опремањем о трошку државе/локалне самоуправе) локација за сервисно-услугне дјелатности (аутосервиси, угоститељски објекти, производно занатство, и сл.).

б) *Водоснабдијевање* је проблем који знатно више осјећају (загорска) села у дубљем залеђу општине, на теренима вишим од 500 м. н. в. него насеља у самом приобаљу. Слабији извори у овом иначе безводном крају, углавном су већ каптирани, али је то довољно тек за нужне санитарне потребе већ малобројног становништва. Коришћење воде за наводњавање је готово непознато (осим заиста минималних, за заливање башти, коришћењем кишнице из бистријена). Релативно значајне површине квалитетног обрадивог земљишта првенствено ораница (планинских буавица у вртачама и малим крашким пољима), користе се на најекстензивнији начин, системом сувог ратарења, а посљедњих година све више као ливаде или чак само као пашњаци. С друге стране, на више локација постоје основане претпоставке о подземним водотоцима или кавернама (подземним језерима). Те воде би се могле рационално вишенамјенски експлоатисати. Али, у том смислу треба извршити истражне радове и дефинитивно отклонити дилеме о богатству вода које се не користе.

С друге стране, санацијом ублова и бистријена, изградњом мини акумулација кишнице (коришћењем пластичних фолија у напуштеним мајданима где је завршена експлоатација шљунка и пјеска), могле би се обезбједити довољне количине воде за потребе интензивирања и одржавања стабилног обима пољопривредне производње.

в) *Нове технологије у пољопривреди*, посебно у нашим условима, представљају квалитетне (декларисане, безвирусне) саднице *нових сорти* воћа и грожђа, *сјемена* ратарских и повртарских култура (кромпира, шаргарепе, бораније, цвекле, купуса), односно квалитетна *расна њра* у сточарству. Увођење нових семена и садница нових сорти воћа и грожђа, као најефикаснији вид трансфера савремених научних и стручних достигнућа у примарну производњу, треба везати за *ушврђивање микрорејона* у којима би се њихово увођење посебно *подржило и контролисало*, кроз:

- бесплатне или високорегресивне испоруке садница и сјемена,
- стручне препоруке домаћинима, произвођачима – корисницима, кад сами купују (набављају) сјеме или саднице;
- обавезне инструкције државних органа и стручних служби, у случају да се ови технолошки инпути бесплатно уступају (или регресирају).

Не треба у том погледу никога силом нагонити (нити је то данас уосталом могуће), да набавља баш то препоручено сјеме или садницу. Снага примјера и очигледно искуство и производно-економски ефекти код других узорних домаћина, као угледних произвођача, биће најбоља препорука за све који треба да се одлуче. Али, треба јасно ставити до знања шта није дозвољено, односно шта није а шта јесте у складу са законом и другим прописима, домаћим и међународним стандардима, посебно са аспекта увођења генетски модификованих семена, фитосанитарних и ветеринарских услова. Стручна пољопривредна служба мора у том погледу бити на услузи свим заинтересованим корисницима, кроз бесплатне савјете и информације и свакодневно присуство на терену.

5. ЗАКЉУЧНО РАЗМАТРАЊЕ

1. Кад су пале и напуштене све идеолошке заблуде и политичке предрасуде, јавила се нова, неолиберална теорија развоја, која фаворизује концепт тзв. малих и средњих предузећа, чији би развој непогрешиво регулисала „невидљива рука слободног тржишта”. То би било логично и прихватљиво ако се таква нова предузећа оснивају и развијају упоредо са великим, уколико није претпоставка за њихов настанак гашење великих и на њиховим рушевинама изградња малих предузећа. Још прије само неколико година, владајућа економско-политичка идеологија је била да велика-крупна

трговинска предузећа немају шансу, да све то треба декомпоновати, приватизовати и развијати мале трговине. Међутим, та „пиљарска” теорија, која је, нажалост, дала „резултате” (локални примјери: „Мјешовито”, ПКБ Херцег Нови, систем „РК Београд”, и гашење других великих трговинских система), од истих теоретичара је напуштена и прегажена новом потрошачком идеологијом и конкретним пројектима изградње „мегамаркета” у већим градовима, са основним циљем – јефтино снабдијевање потрошача, при чему се о судбини примарних произвођача (неизграђена инфраструктура, несигурна производња, мизерне наднице, итд.) не поклања никаква пажња. Наводну „добробит” потрошача мегамаркети постижу првенствено на терет произвођача, злоупотребом положаја монопсона (јединог купца) и „убијањем” произвођачких цена знатно испод нивоа равнотежне цене производње.

2. Процеси описани у претходној тачки, наводе на закључак да и „мали и средњи” пољопривредни произвођачи у овој општини, било инокосни пољопривредници или пак организовани у задруге или ортачка друштва (производња, дорада, прерада, продаја), могу имати економску-развојну шансу само ако се реорганизује и куповно ојача њихово продајно тржиште, повећањем туристичке потрошње и јачањем куповне снаге локалног становништва. Примарни правац је непосредна чвршћа и трајна повезаност са њиховим директним потрошачима, – хотелима, ресторанима, центрима за одмор и рекреацију, али и са велетрговином, односно са фирмама за складиштење, чување и дистрибуцију ових производа. Посебно је значајно стварање саобраћајних и других услова за бржи и лакши приступ „зеленој пијаци” и непосредним потрошачима. Поред њихове могуће нове организационо интересне инфраструктуре (мале задруге, уговорна друштва, пројекти), њима ће бити неопходан информативно-подстицајни сервис који треба да пружи органи локалне самоуправе.

3. Концепција аграрног и руралног развоја у склопу укупног просторног развоја општине Херцег Нови, нема и не може у првом реду имати уже производне и социодемографске, него првенствено шире економско-туристичко-еколошке мотиве, односно усклађено остваривање све четири овдје прецизно дефинисане могуће димензије аграрне мултифункционалности (*производна, неорурално-кохезиона, еколошко-рекреациона и културна функција*). Суштински, то може да значи валоризовање агроколошких и руралних потен-

цијала као *природној кайијала*. Ипак један од циљева остаје – да се, уз производну и социјално-демографску ревитализацију руралних зона, обезбиједи уравнотеженији демографски развој и повећа територијална (општинско-регионална) прехранбена самоснабдјевеност. Међутим, главни извори снабдијевања храном ће и даље бити пољопривредни региони у централној Србији и Војводини. Али, повећаће се удио снабдијевања из југоисточне Херцеговине и општинског залеђа. Очекујућа повећана туристичка тражња у лјетњој сезони, коју би свакако требало проширити бар на четири мјесеца (јуни-септембар, плус јануар-фебруар), мора имати свој одговарајући пандан и у туристичкој понуди. Специфична компонента такве понуде управо би била, не само разноврсна и сигурна понуда аутентичних пољопривредних производа него и стварање могућности за промоцију садржаја и догађаја у аутентичним руралним просторима и еколошким зонама, који би се памтили и континуирано привлачили нове генерације посјетилаца/корисника.

4. У контексту овдје елабориране идеје – развојног пројекта изградње „трансорјенског пута”, као једног (уз рјешавање питања водоснабдијевања и трансфера нових технологија у пољопривреди) од кључних „путева” уравнотеженог економско-демографског и одрживог аграрног и руралног развоја, треба нагласити да ова идеја подразумијева планско резервисање драгоцјеног еколошки потпуно очуваног простора у планинском залеђу општине (природног капитала), врло прецизно обиљежавање агроколошких и руралних зона у том зеленом планинском појасу (за разлику од неатрактивних голети на нижим јужним експозицијама), које ће, као природни капитал, бити законом намјенски заштићене, и као такве, по основу природне ренте, представљати базу концесионих и других улагања у развој ових подручја.

ЛИТЕРАТУРА

Милановић, М. (1974): „Промјене у социјалној структури становништва у општини Херцег Нови”, Пољопривредни факултет, Београд-Земун.

Милановић, Р. М. (1997): „Бајкове Крушевице – антропогеографска и историјска истраживања”, Библиотека Хронике села, САНУ, Београд.

Милановић, Р. М. (2002): „Прехрамбена индустрија СР Југославије”, Институт за економику пољопривреде, Београд.

Милановић, Р. М., Ђоровић, М. и Цвијановић, Д. (2005): „Регионални приступ у изучавању аграрне мултифункционалности”, рад припремљен за међународни научни скуп „Мултифункционална пољопривреда и рурални развој, Институт за економику пољопривреде, Београд.

UNDP/UNCHS, Projekt YUG/79/104 (1988): „Херцег Нови, Просторни план општине 2001”, Завод за пројектовање и урбанизам, Херцег Нови.

Euripian Communities (1999): „Перспектива европског просторног развоја”, Канцеларија званичних издања ЕЗ, Луксембург. (<http://www.interegio.cce.eu.int>)

Попис становништва, домаћинстава и станова у 2003. години, Књиге: 1,2,6,8,9 (2005): Завод за статистику Црне Горе, Подгорица.

Milan MILANOVIĆ

DEMOGRAPHICAL CHANGES AND RURAL DEVELOPMENT OF ONE REGION OF OUR COASTAL ZONE

Summary

The demographic changes, rural and overall socioeconomic development of one specific region are simultaneously determined by the effects of three spatial/natural/political components: coastal, highland and border region. Such a developmental environment can be considered an almost unique example of social empirical experience. The municipality in question is that of Herceg-Novi, (235 km², 27 settlements, population of 33,034 according to the census from²⁰⁰³), with highly differentiated geographical, agro-ecological and demographical dimensions. According to its characteristic natural-geographical contrasts, as well as its intense demographical changes and other developmental resources, the Herceg-Novi municipality (the westernmost part of Montenegro) is not just a coastal, but also a highland and a border-region municipality (on the three-way border point of three new countries) with particularly noticeable deagriculturalization and depopulation processes taking place. Contrary to expectations and demographical forecasts, the greater part of this municipality is entering the zone of demographical old age, with unexpectedly large micro-regional differences. This imposes the need for an integral approach to the consideration of all dimensions of socio-demographical changes, particularly multi-functionalities of agricultural development and spatial planning. In fact, this requires consistent analytical observing of the present and the future of villages in the far regions of the municipality, which, unfortunately, are already in the zone of ripest old age. Valorization of the agricultural and agro-ecological potential could be a realistic basis for their survival.

Key words: regional development, demographical changes, socioeconomic structure, agricultural multi-functionality, agro-ecological zones, spatial planning, depopulation, demographic age

II ДИО
ПРИЛОЗИ

